

УДК 94(477)

Олег Муравський

Українська Греко-католицька церква та націоналістичний рух в Україні: між діалогом та конфронтацією (XX – початок XXI ст.)

Проаналізовано відносини Української греко-католицької церкви та націоналістичних громадсько-політичних структур в історичній ретроспективі. Акцентовано увагу на значній консолідаційній ролі Церкви у міжвоєнний період XX ст., відзначено, що УГКЦ у цей час, з одного боку, не толерувала націоналістичну ідеологію, основна ідея якої зводилася до формули «нація понад усе», з іншого – у період бездержавності українського народу вона не засуджувала патріотичні почуття українців, які намагалися відновити Українську державність. Констатовано, що у радянський період унійна Церква стала однією з надійних опор опонентів Компартії України, а вихід УГКЦ з «катакомб» наприкінці 80-х років XX століття став одним із сегментів антикомуністичного руху, який призвів до руйнації комуністичного режиму. Доведено, що у сучасних геополітичних умовах духівництво УГКЦ нерідко критикує праворадикалів за націоналізм, який побудований на ксенофобських, расистських гаслах та не має нічого спільного з «християнським патріотизмом».

Ключові слова: УГКЦ, націоналізм, Українська держава, праворадикальний рух, націоналістична ідеологія, конфронтація

Oleh Muravskiy

The Ukrainian Greek Catholic Church and the nationalist movement in Ukraine: between dialogue and confrontation (20th – beginning of 21st centuries)

The relations between the Ukrainian Greek Catholic Church and nationalist social and political structures are analyzed in the historical retrospect. The attention is focused on significant consolidation role of the Church in the interwar period of the 20th century, and it is noted that at that time the Ukrainian Greek Catholic Church, on the one hand, did not tolerate the nationalist ideology, the basic idea thereof was in the formula «nation above all», on the other, during the statelessness of the Ukrainian people it did not condemn patriotism of the Ukrainians, who tried to restore the Ukrainian statehood. It is stated that during the Soviet period the Uniate Church became one of the reliable support for opponents of the Communist Party of Ukraine, and withdrawal of the Ukrainian Greek Catholic Church from «catacombs» in the late 80^{'s} of the 20th century was one of the segments of the anti-communist movement that led to the destruction of the communist regime. It is proved that under the modern geopolitical conditions the Ukrainian Greek Catholic Church often criticize the right-radicals for nationalism, which is built on the xenophobic, racist slogans and has nothing to do with «Christian patriotism».

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, nationalism, Ukrainian state, right radical movement, nationalist ideology, confrontation

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

Нещодавно представники католицьких церков України та Польщі оприлюднили спільну декларацію, в якій засудили будь-які прояви крайнього націоналізму. «Такі ідеології [націоналізм, шовінізм, комунізм, нацизм – авт.] ніколи нічого конструктивного не привнесли у світову історію людства», – констатував Глава Української греко-католицької церкви блаженніший Святослав [1]. Декларація хоча й дещо зняла напругу / конфронтацію у сучасних польсько-українських відносинах, однак породила нову хвилю суспільних дискусій, основне вістря якої зводиться до проблеми ставлення УГКЦ до «носіїв» націоналістичної ідеології.

У сучасній українській та іноземній історіографії проблема взаємовідносин унійної Церкви з націоналістичним рухом розглядається здебільшого в контексті значно ширших тематичних ніш, що актуалізує проблему дослідження. Основна мета статті – визначити особливості діалогу духовенства УГКЦ та націоналістичних структур упродовж ХХ – початку ХХІ століть.

Непрості відносини УГКЦ і націоналістів сягають корінням у міжвоєнний період ХХ ст. Саме у цей час Церква починає втрачати звичний для себе вплив на суспільно-культурні процеси у регіоні. Натомість значного поширення набувають різноманітні громадсько-політичні рухи, серед яких, звісно, – націоналістичний. Парадокс ситуації полягав у тому, що, за влучним висловлюванням О. Турія, «своєю турботою про виховання світської інтелігенції (зокрема, й у власних родинях) та справді подвижницькою працею серед народу... , священники... підштовхнули галицьке суспільство до вироблення нових політичних ідей та формування нових національно-політичних структур» [2].

Однак завдяки титанічним зусиллям та авторитету митрополита А. Шептицького, УГКЦ «стала широко розгалуженою та впливовою інституцією Галичини, яка хоч і втратила свою функцію головного індикатора національної ідентичності, все ж була важливим консолідаційним чинником і духовною опорою у змаганнях за українську державність» [2]. Щодо ставлення до націоналізму, то, з одного боку, Церква не могла схвалити ідеологію, яка ставила націю понад усе, – з іншого, зауважує А. Сороковський, вона й не могла засуджувати патріотизм тих, хто бажав створити незалежну соборну Українську державу [3].

У Пастирському посланні до духовенства «О kwestії соціальній» митрополит Андрей з цього приводу писав: «Ненависть лиш нищить –

ніколи нічого не збудувала і не збудує. В праці нашій, проте, мусимо стерегтися всього того, що до тої ненависти могло би провадити, і боронити людей, як перед правдивими ворогами, перед людьми, що ненавистю воюють і ненависть розширяють. Прапор наш – се прапор любови. Ніколи не входить в союз з прапором якої-небудь ненависти. Християнська любов навіть тогди, коли боронить перед реальною кривдою ворога, не може перестати бути любовію, не може зближатися ані стати подібною до ненависти. Любов загальнолюдська, що обнімає всіх без винятку людей, буде все так сущною ціхою християнства, що кожна праця правдивого християнина мусить бути нею націхована» [4].

Яким же було ставлення націоналістів до УГКЦ? Доречно навести слова В. Іванишина, який у книзі «Нація. Державність. Націоналізм» констатує, що незмінним і невід’ємним у творчості духовних провідників українського народу були три фундаментальні поняття: Бог, Україна, Свобода – «як три світоглядні презумпції та ціннісні орієнтири української духовності і боротьби, як основа основ українського націоналізму» [5]. Отже, робимо висновок, в ідеологів українського націоналізму тема Бога і України настільки тісно перепліталися, що гасло «Бог і Україна» стало одним з головних гасел тогочасних націоналістичних формацій [5].

Я. Стецько зазначав, що український націоналізм сходиться з християнством «в утвердженні життєвого ідеалізму, обмеженні егоїзму, піднесенні примату «за друзі своя» перед особистою користю, в афірмації родини, в ідеалістичному альтруїстичному відношенні до життя одиниці, в оцінці людини як богоподібного ества. Християнство ушляхетнює духовність нації, протистоїть такому страшному тепер отвариненню людини. Лише внаслідок дехристиянізації життя можливим стає виникнення нацизму й большевизму... Боротьба за націю тотожна тепер з боротьбою за рідне уявлення Бога, за християнство українського типу» [5].

Важко не погодитися із В. В’ятровичем, який відзначає, що саме завдяки вдало підібраній стратегії, яку обрав А. Шептицький, УГКЦ стала справді національною Церквою, а «національний рух, у свою чергу, посилювався, і Церква стала йому потужною опорою» [6]. Проте вплив Церкви на свій рух націоналісти завжди обмежували «рамками загальнонаціональних потреб», виступаючи за необхідність створення «єдиної помісної і автокефальної національної Церкви українців» [7]. Також додамо, що у націоналістів залишалися здорові погляди й на «перші

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

пагони» українського неоязичництва. Сучасні історики зауважують, що у «дорозкольній» ОУН була навіть група їх прихильників (не вірян), які гуртувалися навколо О. Ольжича [7].

Після окупації Галичини радянськими військами саме духівництво греко-католицької Церкви поряд з представниками націоналістичного руху зазнало найбільших гонінь та переслідувань. Уже перший прихід радянських військ в Галичину ознаменувався масовими репресіями над національно-свідомими громадсько-політичними діячами, священнослужителями УГКЦ. З цих причин, першочерговим завданням для Церкви стало врегулювання взаємин із окупантами. На переговорах, які відбувались у Москві (1944 р.), радянські представники заявили, що греко-католики, як і інші релігійні громади СРСР, з одного боку, трактуватимуться відповідно до законодавчих норм, з іншого – ставлення до УГКЦ залежатиме від її позиції до націоналістичного руху в Західній Україні [8]. Непримиренність позицій підпілля і тоталітарного режиму спонукали митрополита опублікувати 28 березня 1945 р. звернення «До духовенства і вірних», де він безуспішно намагався закликати обидві сторони до вирішення конфлікту за допомогою «мирних переговорів» [8].

Формально, за «релігійні справи», де-факто, радянська влада не ув'язнювала, натомість політична діяльність ставала підставою для звинувачень у «зраді Батьківщини». Щоб заарештувати священника, йому інкримінували політичні «злочини», зокрема й членство в Організації Українських Націоналістів (ОУН). С. Липовецький наводить промовистий факт: коли ув'язнили настоятельку монастиря студиток матір Йосифу (Олену Вітер), то від неї під тортурами вимагали зізнання того, що митрополит А. Шептицький був членом ОУН! [9]. «І в 1946 році, і ще задовго до цього, УГКЦ знищували через те, що ця Церква була чітко національно орієнтована. Вона виконувала національну об'єднавчу функцію. Тому для того, щоб ослабити українців, на Заході України винищувалася УГКЦ. Її винищували за зв'язки з націоналістичним підпіллям, і зараз УГКЦ не раз дорікають те ж саме», – зазначає Т. Антошевський [10].

Ще один не менш красномовний приклад взаємопереплетення релігії та націоналізму – заява Г. Костельника, яку він підготував напередодні проведення Львівського псевдособору. Отець пише: «... Я був уніатом і загубив гідність пастиря. Я був націоналістом і загубив гідність людини.

Але цього було замало. Націоналізм посиротив мене і мою дружину – убив трьох наших синів...» [9]. Однак, незважаючи на негативне ставлення Г. Костельника до націоналістичних організацій, ОУН намагалася підтримувати з ним діалог, а також прагнуло деформувати його погляди щодо націоналізму. Напередодні проведення Львівського псевдособору (1946 р.) оунівці, за посередництвом о. Кладочного, запропонували «викрасти» Г. Костельника й таємно / нелегально переправити його за кордон. Останній відмовився від цієї ідеї [9].

Після проведення Львівського псевдособору тавро «фашистської», «націоналістичної», «зрадницької» надовго закріпилося за УГКЦ завдяки радянським історикам та пропагандистам. Проте в умовах підпілля («катакомб») духівництво унійної Церкви, у своїй переважній більшості, не тільки не відступило від ідеалів відновлення незалежної Української держави, але й в умовах послаблення карально-репресивної системи на зламі 80-х – 90-х років спільно з представниками найрадикальнішої частини суспільства реалізували окреслений постулат у життя.

У цей доленосний період уійна Церква стала однією з надійних опор націонал-демократів та опонентів Компартії Радянського Союзу / Компартії України (КПРС / КПУ). В очах комуністів, Комітет Захисту Української Католицької Церкви (УКЦ), який постав у 1980-х рр., – це «прикриття зятятого націоналіста Івана Геля, який тільки прикривається релігійними проблемами, а насправді намагається розчленувати СРСР і відірвати Україну» [11]. Можна погодитися із словами дисидента, який небезпідставно відзначав, що «народ сприймав УГКЦ як Церкву національну, патріотичну і тягнувся до неї, а окупаційний режим вважав її націоналістичною і продовжував усіма засобами боротися з нею... , що ще більше притягувало до неї людей» [11]. Саме тому сучасні історики констатують, що «вихід цієї Церкви [УГКЦ – авт.] з підпілля у кінці 80-х років став одним із потужних елементів ширшого національно-демократичного руху, який поставив крапку на існуванні радянської системи» [12].

Також варто погодитися з українськими вченими, які зауважують, що «розмови про зв'язок УГКЦ, як також УПЦ КП чи УПЦ у єдності з МП, із націоналістичною ідеологією у сучасній Україні – перманентне явище, яким супроводжувався уже процес виходу Церкви з підпілля. Уже тоді духовенство намагалася уникнути нагнітання ситуації та

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

політизації через тезу, що Церква – не націоналістична, а національна організація. Утім, відкидати наявність певних націоналістичних рис у діяльності УГКЦ, як і будь-якої іншої конфесії, апіорі не можна. Бо ж навіть твердження, що народ носій суверенітету, що присутнє у соціальній думці УГКЦ та інших Церков, є наслідком процесів епохи націоналізму» [13, с. 231].

Чимало націоналістичних громадсько-політичних формувань взяли на озброєння клич «Бог, Україна, Свобода!» і не тільки «проголосили примат християнського виховання, а й на практиці, спільно з Церквою вели боротьбу за ідеали Бога, за соборність Української держави і Церкви та їх національний український характер» [5]. Для прикладу, члени націоналістичної організації Тризуб імені Степана Бандери, які неодноразово залучалися УГКЦ для охорони велелюдних прощ, відзначали, що покладають «великі надії» на національну Церкву, духовенство та ієрархія якої взяла б на себе відповідальність перед Богом і людьми за те, щоб «дорогою Христа вести і привести до Бога довірений їм народ таким, яким хоче його бачити і яким сотворив його Бог, а не таким, яким хотіли зробити його різні окупанти, часто явні слуги сатани» [5].

Загалом ставлення УГКЦ до націоналізму упродовж 1990-х рр.. визначили два фактори:

а) повернення на Батьківщину значної кількості еміграційного духовництва, зокрема кардиналів М.-І. Любачівського та Л. Гузара;

б) радикалізація націоналістичного руху в Україні під впливом антиукраїнської національної політики керівництва нашої держави, що проявлялося у задекларованій політиці багатовекторності, дискримінації української мови, здаванні національних інтересів України на користь «старшого брата» тощо.

Коментуючи перший чинник, В. Мороз зауважує, що еміграційне духовенство «за десятиліття перебування у діаспорі, в основному в англосаксонських країнах..., перейняло саме широке і водночас етично нейтральне розуміння націоналізму і почали його застосовувати в нових реаліях» [14]. Водночас, продовжує дослідник, УГКЦ розкритикувала радикальний націоналізм як такий, «що побудований на запереченні прав і автентичних ідеалів інших спільнот, далекий від християнського патріотизму, а також від здорового націоналізму, справжньої любові до батьківщини» [14]. Іншими словами, «якщо для націоналізму нація і

держава виступають центральними цінностями та основою колективної солідарності, то Церква ставить на перше місце християнські ідеали і права людини» [14].

Ідентичні міркування висловив Л. Гузар, виступаючи на XIII науково-практичній конференції «Духовні цінності українського народу у світлі співпраці суспільствознавства і богослов'я». Глава УГКЦ зазначив, що для суспільства важливо взяти до уваги Божу науку (йдеться не про встановлення теократичного урядування, а про розуміння релігійних елементів, заснованих на Святому Письмі) [15]. «Біблія вчить нас патріотизму. Націоналізм не може бути християнською чеснотою, бо він не є досконалим, робить людину дещо обмеженою, адже націоналіст любить лише своє. Проте патріотизм має бути притаманний християнину: він любить власну Батьківщину і водночас має відкрите серце до інших людей, готовий поважати їх гідність та права» [15], – резюмував архієпископ.

Згодом, у листопаді 2013 р., колишній глава УГКЦ дещо трансформував свої висловлювання щодо націоналізму та його ролі у процесі українського державотворення. «Бути націоналістом – це добре. Багато народів земної кулі, незалежно від рівня своєї культури, пишаються своїм націоналізмом», – заявив він [16]. Окреслені висловлювання одного з найавторитетніших представників УГКЦ дозволили опонентам унійної Церкви поставити під сумнів щирість критичних висловлювань духівництва Церкви на адресу праворадикалів. «Така роздвоєна самосвідомість характерна для греко-католиків, – з іронією відзначають православні віруючі. – З одного боку, Католицька Церква ніби запобігає проявам націоналізму, але з іншого – значна частина історії УГКЦ замішана на співпраці з націоналістичними рухами. Єпископи греко-католицької церкви на початку Другої світової війни в цілому благословляли діяльність Організації Українських Націоналістів, чому є чимало підтверджень» [16].

Опоненти УГКЦ безпідставно лякають греко-католиків тим, що «такий «симбіоз» націоналізму та релігії призведе до того, що християнство у «патріотичних» Церквах буде заміщено язичництвом у християнській обгортці» [16]. Їх аргументи доволі примітивні – націоналізм прагне до тотальної влади над переконаннями людини, тому його неможливо контролювати або тримати в рамках [16]. Більше того, представники

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

УПЦ МП вважають, що не унійна Церква «використовує націоналістичні рухи» [16], а навпаки – націоналісти використовують їх у своїх інтересах. «І чим далі, тим більше уніати і розкольники грузнуть у політичному болоті і політичному дискурсі, перетворюючись на ідеологічний придаток націоналістичних партій», – резюмують вірячи УПЦ МП [16].

Значно радикальніші у своїх висловлюваннях очільники новітніх псевдореспублік («ДНР / ЛНР») та підконтрольні їм видання. «УГКЦ є Церквою, яка проповідує національну ідею бандерівців, – читаємо на одному з інтернет-ресурсів самопроголошених республік. – Під час «Євромайдану» священники УГКЦ своїми промовами розпалювали в натовпі ниці націоналістичні інстинкти, закликаючи її йти на штурм урядових будівель. Зараз же вони пішли ще далі, перетворившись в координаторів поставок засобів захисту членам всіляких необандерівських формувань («Азов», «Донбас», Національна гвардія), які воюють проти мирного населення Південного Сходу» [17].

Причини озлоблення маріонеток В. Путіна очевидні. Т. Антошевський зауважує, що «в очах Росії, чи це Царської, чи Радянської, чи теперішньої, Греко-католицька церква є носієм національної ідеї, Церква під національним гаслом. Тому вона сприймається Росією, як ворожа». З цих причин, на думку сучасних українських аналітиків, запобігти підпіллю УГКЦ в окупованому Криму чи в зоні АТО сьогодні практично неможливо [10].

Ватикан, як і РПЦ, також уособлює УГКЦ з націоналізмом, що віддаляє Церкву від Патріархату. З цього приводу П. Павленко зауважує, що оскільки Ватикан виступає за єдине, «цільне людство», за загальнопланетарну християнську цивілізацію, в межах якої не буде поділів між людьми за державними, національними, етнічними, культурними ознаками і саме Римо-католицька церква постає «знаком та інструментом цієї єдності», то цілком зрозуміло, що з позиції подібних уявлень УГКЦ завжди буде розглядатись винятково як неприйнятно-«національна», навіть «націоналістична» Церква» [18]. «Тому ставлення Святого Престолу до неї повсякчас буде застережливим (щоб там при цьому не обіцяли українцям понтифіки)» [18], – реюмує релігієзнавець. Останній факт підтверджує й владика Л. Гузар, який вважає, що «однією із засторог Ватикану на створення Патріархату УГКЦ виступає його (Ватикану) побоювання, що в такий спосіб він перетворить цю Церкву на «націоналістично забарвлену», «яка сіятиме ненависть супроти всіх інших» [18].

Оскільки більшість греко-католицької пастви зосереджена у західноукраїнських областях, Церква відповідно «реагує» на суспільно-політичні процеси у державі. Зокрема, згідно з даними Інституту соціології НАН України у 2003 р. 84% греко-католиків цікавилися політикою. Проте, якщо у 2003 р. про підтримку лівих партій заявили 4% греко-католиків, то у цей же період прихильниками правих політичних сил були 41% УГКЦ (у 2008 р. цей показник сягнув 52,1% [14]). «УГКЦ, завдяки збереженню власної обрядовості, здатна виступати саме як окрема Церква. Останнє дозволяє їй займати чітку національну позицію, хоча першоджерелом її є, вочевидь, не релігійні чинники, а традиційні політичні вподобання жителів Галичини, де греко-католики становлять більшість серед загалу віруючих», – констатують вчені [14].

В умовах війни УГКЦ безапеляційно підтримала добровольців, волонтерів та, загалом, право Української держави на збереження своєї цілості та недоторканності кордонів, про що зокрема свідчить Звернення Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного архієпископства до священників УГКЦ про душпастирство в умовах війни (2015 р.). У документі хоча й наголошено, що «покликання духовної особи лежить винятково у духовній, релігійній площині, а тому священник не може бути активним учасником бойових дій» [4], проте «національна позиція» УГКЦ проявляється в наступних рекомендаціях Синоду єпископів:

– священники не можуть бути інструментом проведення мобілізації, водночас вони не сміють закликати до її уникнення, навіть опосередковано («душпастирі і Церква оточують неуханною молитвою та конкретними справами наших воїнів, людей, постраждалих від агресії, опікуються пораненими, родинами загиблих тощо»);

– Церква, визнаючи право і обов'язок народу захищати свою землю, не прагне переймати функції держави чи її оборонних відомств щодо організації та проведення цього захисту («духовно підтримуємо мобілізованих, їхні родини та виявляємо вдячність усього Божого люду тим нашим співгромадянам, котрі готові життя своє покласти за своїх друзів, відповідно до заповіді Христа»);

– разом із молитвою Церква організує і практикує діла милосердя щодо всіх, хто захищає нашу Батьківщину та хто постраждав від воєнного лиха («заохочуємо наше духовенство, монашество та мирян і надалі

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

виявляти діяльну солідарність із постраждалими та по змозі сприяти зменшенню терпінь наших співвітчизників через діла милосердя»);

– священики повинні дуже відповідально ставитися до того, які заклики вони скеровують до своїх вірних із традиційних амвонів та за посередництвом новітніх засобів («неприпустимо... , щоб душпастир, піддаючись своїм людським невпорядкованим і неочищеним почуттям, проповідував нетерпимість, зневагу, агресію чи ненависть супроти будь-кого») [4].

Синод єпископів констатував, що «війна, в яку втягнута Україна, має вестися задля життя, а не задля смерті: ми беремо в ній участь не з ненависті до ворогів, а захищаємо життя, рідну землю від позбавленого моральних принципів агресора». Саме тому події на Сході України – це випробування, але воно тимчасове, «незважаючи на брутальність і рівень насилля» [4]. УГКЦ переконує у тому, що «війна закінчиться, і ми зможемо з Божою допомогою відновити нашу державу і залікувати рани на тілі нашого народу». Водночас «щирий жаль за жертвами (військовими і мирними) не має перекреслювати оптимізму і автентичної радості життя», адже військові помирають для того, щоб «народ міг жити». Іншими словами, нам необхідно, пам'ятаючи про жертвовність українських патріотів «задня порятунку багатьох, цінувати кожне життя і не марнувати жодної його хвилини» [4].

Таким чином, упродовж ХХ – початку ХХІ ст. між націоналістичними структурами та УГКЦ склалися доволі непрості відносини. Періоди співпраці і взаємодопомоги (у роки Другої світової війни, на зламі 80-х–90-х років ХХ ст. тощо) змінювалися періодами напружених відносин, що пояснюється «намаганням церковного кліру відкинути ідею будівництва української нації на основі її етнічної чи релігійної виключності» [14]. В умовах російської агресії на Сході України унійна Церква зайняла виразну «національну позицію», що підкріплено конкретними фактами та відображено у численних зверненнях духовництва.

1. Предстоятель УГКЦ засудив крайній націоналізм, шовінізм, комунізм і нацизм [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news>.
2. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність в Галичині [Електронний ресурс] / О. Турій. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History>.
3. Сороковський А. УГКЦ міжвоєнного періоду [Електронний ресурс] / А. Сороковський. — Режим доступу: <http://zbruc.eu/node>.

4. Звернення до священників про душпастирство в умовах війни [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.ugcc.ua/documents>.
5. Християнство і українська націоналістична військова культура [Електронний ресурс] // Бандерівець. — 2000. — Вип. 1–2 (15–16). — Режим доступу: <http://old.banderivets.org.ua>.
6. Володимир В'ятрович: «Завдяки Шептицькому УГКЦ стала справді національною Церквою» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.ugcc.ua/interview>.
7. Наша Віра (соціал-націоналізм та релігія) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://rid.org.ua>.
8. Михалейко А. Римська одісея Йосипа Сліпого із радянської неволі [Електронний ресурс] / А. Михалейко. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/42600>.
9. Липовецький С. НКДБ, УГКЦ та націоналістичне підпілля [Електронний ресурс] / С. Липовецький. — Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua>.
10. Куровець О. УГКЦ в Криму і на Донбасі: Піти, щоб залишитися [Електронний ресурс] / О. Куровець. — Режим доступу: <http://vgolos.com.ua/articles>.
11. Інтерв'ю Геля Івана Андрійовича [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.khpg.org>.
12. «Декомунізація» архівів про репресії проти УГКЦ незворотна – В'ятрович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-society>.
13. Мороз В. Ставлення до націоналізму у сучасній УГКЦ: теорія і практика утвердження еклезіологічної свідомості / В. Мороз // Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії. — Вінниця, 2013. — Спецвип. — С. 229 – 253.
14. Мороз В. Специфіка української ідентичності та УГКЦ у сучасний період: спроба осмислення [Електронний ресурс] / В. Мороз. — Режим доступу: <http://ktds.org.ua/news/publish>.
15. Архієпископ УГКЦ Любомир (Гузар): «Націоналізм не може бути християнською чеснотою» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news.
16. Галан С. Націоналізм – релігія, а Бандера – її пророк?! [Електронний ресурс] / С. Галан. — Режим доступу: <http://uoj.org.ua/ua/publikatsii/tochka-zrenija>.
17. УГКЦ, український націоналізм, війна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pravdoiskatel77.livejournal.com>.
18. Павленко П. «А віз і нині там» (Або «Ще раз про Патріарший статус УГКЦ») [Електронний ресурс] / П. Павленко. — Режим доступу: <http://risu.org.ua/en/index/blog/~lustrum/65946>.